

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl – E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar – ISSN 1384-9050

Jaargang 27, Nummer 3 / Nisan 5774 – April 2014

OPLAGE 300 EXEMPLAREN - ABONNEMENT €8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Stolpersteine in Zwolle – Voor wie en op welk adres?

Door Piet den Otter

Op 6 april 2014 legt de Duitse kunstenaar Gunter Demnig de eerste Stolpersteine ('struikelstenen') in Zwolle. Dit zijn kleine gedenktekens voor de huizen van mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's zijn gedeporteerd en vermoord. Op de stenen zijn in een messing plaatje van 10 bij 10 centimeter met de hand de naam, het geboortjaar en de overlijdensplaats en -datum van de slachtoffers gestanst.

Stolpersteine

Demnig spreekt over Stolpersteine omdat je er in figuurlijke zin over struikelt, met je hoofd en je hart en omdat je moet bukken om de tekst te kunnen lezen. Je buigt als eerbetoon. Een mens is pas vergeten, wanneer ook zijn naam is vergeten, zegt hij in navolging van de Talmud.¹ Stolpersteine liggen in de openbare ruimte voor het laatste uit vrije wil gekozen en bewoonde adres. Deze kleine persoonlijke monumenten maken indringend duidelijk dat het ging om onze burens, onze klasgenoten, onze collega's, onze stadsgenoten. Het confronteert ons met de onomkeerbare leegte die zij hebben achtergelaten.² In honderden gemeenten, verspreid over heel Europa, zijn sinds de start in 1994 al circa 45.000 Stolpersteine gelegd.

De Stichting Zwolse Stolpersteine wil de Joodse Zwollenaren herdenken, die in de Shoah ten onder gingen. Wie waren zij en waar woonden

zij? Onlangs zijn hun personalia en woonadressen gepubliceerd op de website van de stichting.³ Hoe zijn deze lijsten tot stand gekomen? In dit artikel willen wij u meenemen in het onderzoek dat daarvoor is gedaan. Bij aanvang was een namen- en adressenlijst voorhanden in de vorm van het Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945 (verder: Herinneringsboek).⁴ Grote historische databestanden zijn echter zelden helemaal foutloos. Juist bij individueel herdenken is het

In deze aflevering van het Judaica-Bulletin:

Piet den Otter: Stolpersteine in Zwolle – Voor wie en op welk adres?	1
Judaica-Agenda – Voorjaar/zomer 2014	7
Afscheid Astrid Rodrigues Pereira en Geesienus Kruithof	7
Wim Neevel over: Mazzel en brooche voor de Zwolse misjpoeg : De website over Joods Zwolle van Mirjam Kan	8

¹ Voor meer informatie over Stolpersteine:

<http://www.stolpersteine.eu/> of

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine>

² Aldus Jaap Hagedoorn bij de presentatie van de Stichting Zwolse Stolpersteine op 3 oktober 2013:

<http://www.stolpersteine-zwolle.nl/article.php?articleID=48>

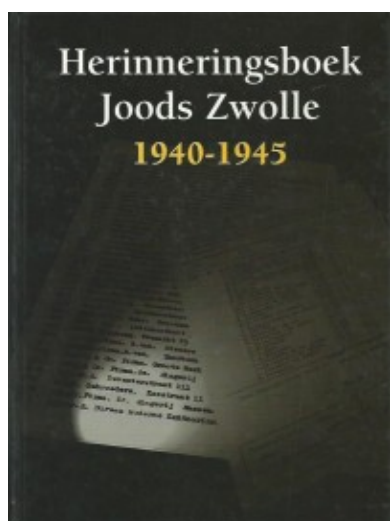
³ <http://www.stolpersteine-zwolle.nl/index.php?pageID=48>

⁴ David Stibbe, Jaap Hagedoorn, m.m.v. Anneke van der Baan, Eddy de Weerd, *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945* (Zwolle 1995).

Gunter Demnig legt een Stolperstein in een trottoir in Boedapest op 17 mei 2007.

daarom goed de persoonlijke gegevens nog eens extra te controleren. Het Herinneringsboek is daarom vergeleken met het meest recente overzicht van Holocaustslachtoffers, het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland (verder: Digitaal Monument).⁵ Grotere en kleinere verschillen, vooral bij de woonadressen, noopten tot voortgezet onderzoek. Maar alvorens hier verder op in te gaan, eerst iets meer over het Herinneringsboek en het Digitaal Monument.

Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945. D. Stibbe, J. Hagedoorn, A. van der Baan, E. de Weerd. Ned. Isr. Gemeente Zwolle, 1995.

⁵ <http://www.joodsmonument.nl/>

Het Herinneringsboek Joods Zwolle

Het Herinneringsboek verscheen op 4 mei 1995 bij de onthulling van de herdenkingsplaquettes in de Zwolse synagoge met de namen van 499 Zwolse Holocaustslachtoffers. De plaquettes fungeren als *matsewa*, als herinneringsteken voor hen die nooit een graf kregen.⁶ In het Herinneringsboek vinden we naast de slachtoffers ook degenen die de oorlog overleefden of tijdens de oorlogsjaren in Nederland een natuurlijke dood zijn gestorven. In alfabetische volgorde en gegroepeerd naar huishouden of familierelaties staan vermeld: de naam, geboorte- en overlijdensgegevens, de doodsoorzaak, het beroep, het woonadres en de nationaliteit van in totaal 805 personen. Met inbegrip van de gemengd gehuwden vormden zij het Joodse volksdeel in Zwolle. Onder hen 121 merendeels Duits-Joodse vluchtelingen.⁷ De redacteurs zijn niet erg specifiek over de gebruikte bronnen. Zij houden het op deportatielijsten, registers van de burgerlijke stand en ander archiefmateriaal uit verschillende gemeenten, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, de Oorlogsgravenstichting, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Kamer van Koophandel te Zwolle.⁸

Het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland

Het Digitaal Monument houdt sinds 2005 op internet de herinnering levend aan de meer dan honderdduizend vermoorde Joodse mannen, vrouwen en kinderen. Elk individu heeft een eigen webpagina met personalia, beroep en woonadres, waar mogelijk aangevuld met andere biografische gegevens, foto's of scans van documenten. Samenlevingsverbanden zijn zo veel mogelijk gereconstrueerd per woonadres. Anders dan in het Herinneringsboek zijn uit oogpunt van privacybescherming geen gegevens over overlevenden opgenomen. Wel wordt gemeld of er uit een gezin overlevenden waren. Via de online community kan iedereen zelf informatie, foto's of verhalen toevoegen. Het Joods Historisch Museum in Amsterdam voert de redactie.⁹

⁶ <http://www.synagoge-zwolle.nl/article.php?articleID=39>

⁷ Meer hierover: Iet Vierstraete-Erdtsieck, 'De joodse Duitse vluchtelingen in Zwolle, 1933-1943', in: J. Hagedoorn, e.a., *Als een Strootje in de maalstroom. Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 1985) pag. 89-111.

⁸ Stibbe en Hagedoorn, *Herdenkingsboek*, pag. 2-3.

⁹ Bronnen: <http://www.joodsmonument.nl/page/274122>

Plaquettes met de namen van Zwolse joden die omkwamen in de Tweede Wereldoorlog

De personalia zijn ontleend aan In Memoriam. Dit alfabetische overzicht van alle omgekomen Nederlandse Joden verscheen in 1995 bij de vijftigste herdenking van de bevrijding.¹⁰ In Memoriam is nu onderdeel van het online slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting.¹¹ In februari 2012 publiceerden Guus Luijters en Aline Pennewaard een afzonderlijk In Memoriam voor de circa 18.000 vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen. Meer dan 3000 kinderen kregen letterlijk een gezicht door afdruk van een foto. Het boek en de gelijknamige tentoonstelling in het Stadsarchief Amsterdam riepen zoveel reacties op, dat al in november 2012 een addendum met correcties en 700 nieuwe foto's volgde.¹² De foto's worden in 2014 toegevoegd aan het Digitaal Monument. Adressen in het Digitaal Monument zijn ontleend aan gemeentelijke overzichten uit 1941-1942. Vaak zal zijn geput uit de gedetailleerde overzichten van Joodse inwoners en hun adressen, die de Nederlandse gemeenten in opdracht van de bezetter in de zomer van 1942 hebben samengesteld. In Zwolle is deze lijst (verder: lijst 1942) gedateerd juli 1942.¹³

Onderzoek

Het Herinneringsboek en het Digitaal Monument zijn vergeleken vanuit het perspectief van de

Stolpersteine. Slechts terloops is informatie over overlevenden verzameld. Bij gebleken verschillen in personalia of adressen is het onderzoek voortgezet in het archief van het Zwolse gemeentebestuur, het bevolkingsregister, de overlijdensakten van de burgerlijke stand,¹⁴ de lijst 1942 en de database van Yad Vashem.¹⁵ Een belangrijke bron blijft ook de studie van Iet Vierstraete-Erdtsieck over de Jodenvervolging in Zwolle.¹⁶ Mits kritisch getoetst, levert het internet soms verrassende informatie op. En zelfs decennia na dato blijft de familieoverlevering een bron van betekenis. Laten we meer in detail kijken naar de uitkomsten van het onderzoek.

Personen

Aan de opsomming van overlevenden in het Herdenkingsboek kunnen drie personen worden toegevoegd: Annetta Veronica Davidson, geboren te Breda op 21-10-1920, Bolwerksingel 9, Mietje Krammer, geboren te Coevorden op 19-12-1920, Eendrachtstraat 1-1 en Hanne Mink-Schlosser, geboren in Den Ham op 18-6-1877, Hoekstraat 44. Zij woonden alle drie in juli 1942 in Zwolle. Drie personen staan in het Herinneringsboek dubbel vermeld. Nathan (Nico) Louis en Louis Philip Israëls, geboren te Zwolle respectievelijk op 4-12-1932 en 21-4-1936, Melkmarkt 43, zijn dezelfde personen als Nico en Louki de Jong, met identieke geboortedata en wonend in de naastgelegen Melkmarkt 43a. De jongetjes Israëls kregen tijdens hun onderduik de minder Joods klinkende achternaam De Jong, de familienaam van hun moeder,¹⁷ Sara Alsborg, geboren te Düsseldorf op 23-7-1876, Rembrandtlaan 27, staat als overlevende in het Herinneringsboek, maar komt niet voor in het bevolkingsregister. Mogelijk is zij dezelfde persoon als de weduwe Else Moosberg-Alsberg, geboren te Düsseldorf op 29-7-1876, vermoord in Sobibor op 14-5-1943, eveneens wonend in de Rembrandtlaan 27.

Twee Holocaustslachtoffers uit het Herdenkingsboek zijn voornamelijk niet getraceerd. Allereerst Levie de Leeuw, volgens het Herinneringsboek geboren te Zwolle op 1-8-1907 en omgekomen in Auschwitz op 11-12-1942. Hij komt in geen enkel ander archief of databestand

Community: <http://www.communityjoodsmonument.nl/>

¹⁰ *In memoriam* (Den Haag 1995).

¹¹ <http://srs.ogs.nl/>

¹² Guus Luijters, Aline Pennewaard, *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*. (Amsterdam 2012). Id, *Addendum* (z.pl., z.j.).

¹³ Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle, Provinciaal bestuur van Overijssel, inv.nr. 8933, *Liste über in der Gemeinde Zwolle Wohnhaften Jüdischen Personen*.

¹⁴ Te raadplegen in het HCO. De overlijdensakten 1811-

1960 zijn ook te raadplegen via <https://www.wiewaswie.nl/>

¹⁵ <http://db.yadvashem.org/names/search.html?language=en>

¹⁶ Iet Vierstraete-Erdtsieck, *De Jodenvervolging in Zwolle-geschiedenis van de Joden in Zwolle tussen 1933 en 1946* (Wezep 1985).

¹⁷ Coen van Harten, *De Zorg. Louk Israëls onderduikgeschiedenis* (Amsterdam 2005, pag. 35).

voor. Mogelijk is er verwarring met Levie de Leeuw, geboren te Blokzijl op 31-3-1890, getrouwd met Aaltje Regina Koopman en overleden in Auschwitz op 11-12-1942. Erdsieck vermeldt voor deze laatste Levie de Leeuw abusievelijk de geboortedatum 1-8-1907, wel met de correcte geboorteplaats Blokzijl.¹⁸

Ook over Calman Carl Rosenthal, geboren te Ibbenbüren op 8-4-1923 en omgekomen in Auschwitz op 13-1-1945 zijn nergens gegevens gevonden, met uitzondering van een vermelding van Calmon Carl Rosenthal bij de Oorlogsgravenstichting met een gelijke geboortedatum en –plaats, maar omgekomen in Auschwitz op 25-10-1944.¹⁹

Salomon Elte, geboren te Zwolle op 19-4-1920, staat als zoon van een Joodse vader en een niet-Joodse moeder niet in het Herinneringsboek, wel op het Digitaal Monument. Hij is vermoord in Sobibor op 30-4-1943. Overigens verhuisde hij in september 1940 vanuit Zwolle naar Amsterdam.²⁰

Tot slot Betsy Marie Spanjaard, geboren te Breda op 6-3-1918. Zij woonde volgens het Herinneringsboek op het adres Rhijnvis Feithlaan 44, dat was destijds de verpleegstersflat bij het Sophia Ziekenhuis. Zij verhuisde in alle openheid op 6-1-1943 naar Zwollerkerspel, op 6-1-1944 naar de Verenigingsstraat 47 te Zwolle en kort na de bevrijding naar Bussum. Zij staat niet op de lijst 1942 en volgens het bevolkingsregister was zij zonder kerkelijke gezindte. Was zij niet Joods of heeft zij haar identiteit verborgen weten te houden?

Namen

De Zwolse Stolpersteine volgen in principe de spelling van namen in officiële registraties als het bevolkingsregister en de burgerlijke stand. Enkele verschillen tussen het Herdenkingsboek en het Digitaal Monument zijn er wel, maar gemakkelijk te corrigeren als evidente verschrijvingen of leesfouten. Toch moeten we ook de officiële naamgeving soms kritisch benaderen. Zo wordt bijvoorbeeld de meisjesnaam van Mietje Hes-Marcus, geboren te Dokkum op 20-10-1889, Melkmarkt 45, in haar overlijdensakte gespeld als Markus. Volgens kleinzoon Harry N. Hes was in de familie de spelling Marcus gebruikelijk. In

Synagoge van Zwolle in de jaren '50/'60 van de vorige eeuw.

Dokkum bleek de ambtenaar van de burgerlijke stand destijds ook niet helemaal klemvast. Van de zes kinderen uit het gezin Marc(k)us kregen er drie de achternaam Markus en drie Marcus. Op de Stolperstein is de familietraditie gevolgd.²¹

Geboorte- en overlijdensgegevens

Onderzoek van de geboortegegevens leverde geen afwijkingen van betekenis op, enkele spellingsvarianten in Duitse plaatsnamen daargelaten. Ook de overlijdensgegevens stemmen over het algemeen redelijk overeen, behoudens twee grote uitzonderingen. In één geval is er zelfs goed nieuws! Het Herinneringsboek neemt aan dat Elisabeth Helena Pagrach-Cohen, geboren te Teteringen op 28-10-1907, Anemoonstraat 43, in 1945 in Midden-Europa is omgekomen. In Memoriam registreerde haar als vermist. Volgens het Digitaal Monument heeft zij de oorlog wel overleefd. Na een verblijf in Westerbork, Theresienstadt en Auschwitz blijkt zij in de zomer van 1945 inderdaad in Zwolle te zijn teruggekeerd. Als weduwe, want haar man Andries Pagrach was enkele maanden eerder

¹⁸ Erdsieck, *Jodenvervolging*, pag. 43.

¹⁹ <http://srs.ogs.nl/slachtoffer/130590/calmon-carl-rosenthal/>

²⁰ http://www.communityjoodsmonument.nl/person/155485?forum_start=n318830#comment-318830

²¹ Mededeling Harry N. Hes, 2013. Overlijdensakte:

<https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/210564117/srcid/35111497/oid/32>

gestorven in Flossenburg. Elisabeth hertrouwde in 1946 in Eindhoven met Abraham Bobbe en overleed op 11 januari 2009 op 101-jarige leeftijd in Den Haag.²² Bij Arnold Troostwijk, geboren te Zwolle op 16-12-1871, is helaas het omgekeerde het geval. Hij heeft volgens het Herinneringsboek de oorlog overleefd, maar hij is op 14-5-1943 in Sobibor vermoord. Hij woonde overigens sinds 1936 al niet meer aan de Zwolse Thorbeckegracht, maar in Deventer.²³

De overlijdensdata van de slachtoffers ogen exact en historisch betrouwbaar. Men moet daarbij wel bedenken, dat deze door de minister van Justitie achteraf en soms bij benadering zijn vastgesteld. In Auschwitz en Sobibor is geen afzonderlijke administratie bijgehouden van de mensen die direct na aankomst vergast werden. Bij de bevrijding stonden de gedeporteerden in de Nederlandse bevolkingsregisters geregistreerd als vertrokken naar Westerbork, Vught, Duitsland of met bestemming onbekend. Vooralsnog kregen ze de juridische status van vermisten. Tijdens de eerste naoorlogse jaren hadden het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis en het Ministerie van Sociale Zaken de taak het lot van de gedeporteerden te achterhalen en hun overlijdensdatum zo goed mogelijk te bepalen. Uiteraard probeerde menigeen ook op eigen initiatief meer te weten te komen over familie of bekenden. Men plaatste oproepen in de kranten of informeerde bij overlevenden. Sobibor-overlevende Selma Engel-Wijnberg herinnert zich, dat ze na terugkeer in Zwolle aanhoudend vragen kreeg van nabestaanden of ze misschien hun verwanten in Sobibor had ontmoet. Deze confrontaties met het gruwelijke verleden benauwden haar.²⁴

Tenzij het schaarse individuele getuigenbewijs anders uitwees, nam men aan dat gedeporteerden vrijwel direct na aankomst in een vernietigingskamp waren omgebracht. De datum van vertrek uit Westerbork plus de reistijd van drie of vier dagen is dan de waarschijnlijke overlijdensdatum. In andere gevallen is de overlijdensdatum vastgesteld op de laatste dag van de maand of het kwartaal waarin iemand met zekerheid nog in leven was. Vanaf juni 1949

deed de minister van Justitie officieel aangifte van overlijden in de gemeente waar de vermiste laatstelijk woonde.²⁵ Met regelmaat verschenen lange lijsten van aangiften in de Staatscourant. Vervolgens zijn overlijdensakten opgemaakt. Ook in Zwolle is dit begin jaren vijftig gebeurd.²⁶

Sindsdien is in een beperkt aantal gevallen de overlijdensdatum meer gepreciseerd. Soms op basis van een getuigenverklaring. De burgerlijke stand neemt aan dat de Zwollenaar Mozes Gerrit Zeehandelaar op 13 maart 1943 meteen na aankomst in Sobibor is vergast.²⁷ Selma Engel-Wijnberg heeft haar stadgenoot evenwel op 9 april 1943 nog gesproken in het Lager II, waar hij als dwangarbeider kleding moest sorteren. Enkele dagen later, midden april 1943, zijn 70 van de 72 mannelijke dwangarbeiders van Nederlandse herkomst in Sobibor door de SS geëxecuteerd op verdenking van het beramen van een ontsnapping. Onder hen ook Mozes Zeehandelaar.²⁸

In Auschwitz stonden dwangarbeiders officieel als bewoners van het kamp ingeschreven onder het beruchte op de onderarm getatoeëerde kampnummer. Zij kregen na hun dood wel een officiële Duitse overlijdensakte. Volgens deze zogeheten Sterbebücher is de uit Zwolle afkomstige Abraham Caneel op 9 maart 1943 overleden. Volgens zijn Nederlandse overlijdensakte is dat 30 april 1943.²⁹ De Sterbebücher zijn in 1995 uitgegeven en bevatten bijna 69.000 overlijdensakten uit de periode 27 juli 1941 – 31

²⁵ ‘Wet van 2 juni 1949, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten’, in: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden No. J 227*.

²⁶ Voorgaande is voornamelijk gebaseerd op: http://stadsarchief.amsterdam.nl/presentaties/tentoonstelling/en/in_memoriam/tentoonstelling/registeren.pdf

²⁷ <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/130904380/srcid/15054476/oid/37>

²⁸ Van Liempt, *Selma*, pag. 62, 65, 138, Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008), pag. 169-170.

²⁹ http://en.auschwitz.org/m/index.php?option=com_wrapper&Itemid=31: From the data contained in the so called Death Books of Auschwitz Concentration Camp Caneel, Abraham Zwolle b.1902-04-29 (Zwolle), denomination: mosaisch, remarks:zgin.1943-03-09 w Auschwitz.

Nederlandse overlijdensakte: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/290974863/srcid/35268332/oid/32>

²² Mededelingen Hanneke Mossel-Bobbe en Shlomo Bobbe, 2013. Overlijdensadvertentie in het NIW:

<http://www.online-familieberichten.nl/zoeken.asp?command=show&id=661319>

²³ <http://www.communityjoodsmonument.nl/page/88719/nl;http://srs.ogs.nl/slachtoffer/155323/arnold-troostwijk/>

²⁴ Ad van Liempt, *Selma. De vrouw die Sobibor overleefde* (Laren 2010), pag. 119-120.

[illegible]

december 1943. De betrouwbaarheid van deze Duitse akten is overigens moeilijk te controleren.³⁰

Het lijkt historisch redelijk verantwoord de adressen uit juli 1942 als de laatste vrijwillig gekozen adressen te beschouwen. Tenzij uit betrouwbare bron het tegendeel blijkt, zoals in het geval van het echtpaar Hartog en Mietje Hes-Marcus. Volgens het Zwolse bevolkingsregister woonden zij in juli 1942 op het Rodetorenplein 8. Zo ook volgens het Herdenkingsboek en het Digitaal Monument. Hun huis aan de Melkmarkt 45, waar zij al decennia woonden, was echter per 1 januari 1942 door de Duitsers gevorderd. Zij waren dus beslist niet uit vrije wil naar het Rodetorenplein verhuisd. Evenmin was dat het geval bij het gezin Troostwijk dat de Koestraat 16 moest verlaten.³²

Een niet onaanzienlijk aantal van 46 slachtoffers, die volgens het Herdenkingsboek in

De destijds door Justitie vastgestelde overlijdensdata zijn nog steeds rechtsgeldig. Wel kunnen nabestaanden in individuele gevallen formele herziening bij de officier van justitie aanvragen. Ook de Oorlogsgravenstichting en het Digitaal Monument houden vast aan deze sterfdata, tenzij er sprake is van evidente vergissingen. Op de Zwolse Stolpersteine staan eveneens de justitiële overlijdensdata.

Stolpersteine komen voor het laatste vrijwillig gekozen en bewoonde adres te liggen. Vrijwillig, dat wil zeggen gekozen zonder aantoonbare druk van de bezetter na mei 1940. Nu kan men met recht tegenwerpen dat de Duits-Joodse vluchtelingen geen van allen vrijwillig naar Nederland zijn verhuisd. En inderdaad heeft een aantal van hen al Stolpersteine gekregen op hun laatste woonadres in Duitsland. De Stichting Zwolse Stolpersteine beschouwt hen als deel van de Zwolse gemeenschap en hanteert voor hun adres dezelfde criteria als voor Joodse Zwollenaren met de Nederlandse nationaliteit.

³¹ Erdtsieck, *Jodenvervolging*, pag. 14.

³² HCO, Archief gemeentebestuur Zwolle, inv.nrs. 5457-5463.

Zwolle woonden, komt niet voor op de lijst 1942. Zij woonden volgens het Digitaal Monument en het Zwolse bevolkingsregister op adressen buiten Zwolle. Enkeligen trouwden in Zwolle met een Zwolse partner, maar woonden noch voor noch na hun huwelijk hier. Anderen waren voor medio 1942, vaak ook al voor het uitbreken van de oorlog naar een andere gemeente verhuisd. Ooit maakten zij deel uit van de Zwolse Joodse gemeenschap, maar het is passend elders Stolpersteine voor hen te leggen. In enkele gevallen is dat ook al gebeurd.³³ Als laatste complicatie komen sommige adressen uit de oorlogsjaren door afbraak, nieuwbouw of nummerwijziging niet meer overeen met de huidige situatie.

Slot

Het Herinneringsboek telt 499 slachtoffers met een Zwols adres. Van hen overleefde Elisabeth Pagrach-Cohen de verschrikkingen van meerdere kampen en zijn Levie de Leeuw en Calman Carl Rosenthal nog niet getraceerd. Arnold Troostwijk en Salomon Elte zijn in Sobibor vermoord. Eerstgenoemde had volgens het Herdenkingsboek de oorlog overleefd, de tweede is er niet in opgenomen. Voor midden 1942 hadden 46 personen domicilie buiten Zwolle gekozen. Naar de huidige stand van het onderzoek worden in Zwolle geen 500, maar 454 of 452 Stolpersteine gelegd. Het onderzoek gaat door. Beschikt u over foto's of andere informatie, dan nodigen wij u graag uit contact met ons op te nemen via info@stolpersteine-zwolle.nl.

Afscheid Astrid Rodrigues Pereira en Geesienus Kruithof

Onlangs heeft de Stichting Judaica afscheid genomen van haar trouwe medevrijwilligers Astrid en Sienu. Sinds het begin van de openstelling van de tentoonstelling op het vrouwen balkon, mei 1994, was Astrid een betrokken en actief lid van onze commissie. De afgelopen 8 jaar heeft Geesienus consciëntieus de verzending van het Judaica Bulletin verzorgd. En Astrid hielp hem daarbij. Helaas is nu aan hun hulp een einde gekomen. Wij wensen hen voor de toekomst van harte mazzel en broeche in hun nieuwe woonplaats.

R.Hamburger (coördinator rondleidingen)

³³ Slachtofferlijst Zwollenaren woonachtig buiten Zwolle op: <http://www.stolpersteine-zwolle.nl/index.php?pageID=48>

JUDAICA-AGENDA – Voorjaar/zomer 2014

6-4-2014 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

7-5-2014 - Jom Ha'atsmaoetviering. Viering van de onafhankelijkheidsdag van Israël. Het programma wordt t.z.t. nader bekend gemaakt. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle en Joodse Gemeente van Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Aanvang: 19.30 uur.

11-5-2014 - Tentoonstelling. "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Met als toegift na de rondleiding een joods verhaal verteld door verhalenvertelster Hanna Sijmons. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

8-6-2014 - Tentoonstelling. "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

13-7-2014 - Tentoonstelling. "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,00 (jeugdigen met korting).

Uitvoering van 'Avodath Hakodesh' van de joodse componist Ernest Bloch

Ter gelegenheid van Dodenherdenking 2014 geeft het Sallands Bachkoor o.l.v. Leendert Runia op zaterdag 3 mei een uitvoering van 'Avodath Hakodesh' van de Joodse componist Ernest Bloch. Het concert wordt gegeven in het GKC De Antenne aan de Wilhelminastraat in Dedemsvaart en begint om 20.00 uur. De toegangsprijs bedraagt € 12,50. De zaal is open om 19.00 uur.

De Joodse componist Ernest Bloch (1880-1959) was een voorvechter van een nieuwe Hebreeuwse muziekstijl. De in 1880 in Genève geboren Bloch begon na een aanvankelijk laatromantische beginperiode rond 1915 bewust vanuit de Joodse traditie muziek te componeren. Daarbij ging het hem niet om de herleving van oude Hebreeuwse melodieën, maar om de 'Ziel van de Jood', zoals hij zelf aangaf. Het belangrijkste werk uit Blochs 'Joodse cyclus' is het tussen 1930 en 1933 ontstane 'Avodath Hakodesh', een liturgie voor de Sabbatmorgen, die hij voor de

Synagoge in San Francisco componeerde. In het 50 minuten durende werk voor koor en orgel vertolkt een solist de rol van de Joodse cantor. Tegen de traditie wordt deze echter niet door een tenor, maar door een bariton gezongen. De 'Avodath Hakodesh' is

gecomponeerd in een laatromantische stijl, doorspekt met elementen van Joodse muziek, met expressieve lijnen en declamaties door de solist, markante koren en een briljante orgelpartij – indrukwekkende, suggestieve, meesterlijke muziek.

Mazzel en brooche voor de Zwolse misjpoge

De website over Joods Zwolle van Mirjam Kan

Door Wim Neevel

Op allerlei manieren heeft de Joodse gemeenschap in Nederland geprobeerd de herinnering aan honderden familienamen - die in de administratie van de lokale gemeenten niet meer of nauwelijks nog voorkomen - vast te houden. Een plaquette in de synagoge in Emmen, een oorlogsmonument op de Joodse begraafplaats in Ommen, een druk op de knop van het digitaal joodsmonument.nl, ze doen in dat opzicht hun werk. Juist zoals de namenmuur in de Hollandsche Schouwburg. Verder kent het jodendom zo zijn eigen traditie van gedenken, van het in herinnering houden. Het uitspreken van het *kaddiesj*gebed – het heiligen van Zijn Naam op de sterfdag, voor zover die bekend is – of het aansteken van een kaars of een lampje op die jaartijddag.

Sinds 1995 staan de namen van de Joden van Zwolle die omkwamen tijdens de Shoah (*1), vermeld op plaquettes aan de wanden van de synagoge. Maar de website 'JoodsZwolle' (*2) wil het verhaal van **alle** dierbare Joden in Zwolle – van lang voor de Tweede Wereldoorlog tot op heden – 'vertellen'. Geen herinnering als 'droge namen' op grijze grafzerken of als regels in de registers van Yad Va'Shem. De website probeert deze mensen te gedenken door, voor zover mogelijk, hun actieve leven in volle kleuren te schilderen, want zo horen ze herdacht te worden.

*“Het is niet waar, dat de tijd een vloeiende stroom is. De tijd staat stil; en wij reizen erlangs, van herinnering tot herinnering. Verleden en heden liggen aan de dezelfde lijn. Gisteren en vandaag zijn delen van hetzelfde beeld.” (*3)*

Deze website is opgezet door Mirjam Kan, een Joodse, geboren en getogen Zwolse, die nu in Israël woont. Het idee hiervoor is in 2009 ontstaan, bij het lezen van een gedenkschrift met daarin het levensverhaal van een bevriend echtpaar van de ouders van Mirjam. Zij begreep dat de informatie die individuen bezitten, in foto-, brief- of verhaalvorm, een schat is, die eigenlijk met anderen gedeeld zou moeten worden. Inmiddels zijn er al heel wat mensen benaderd –

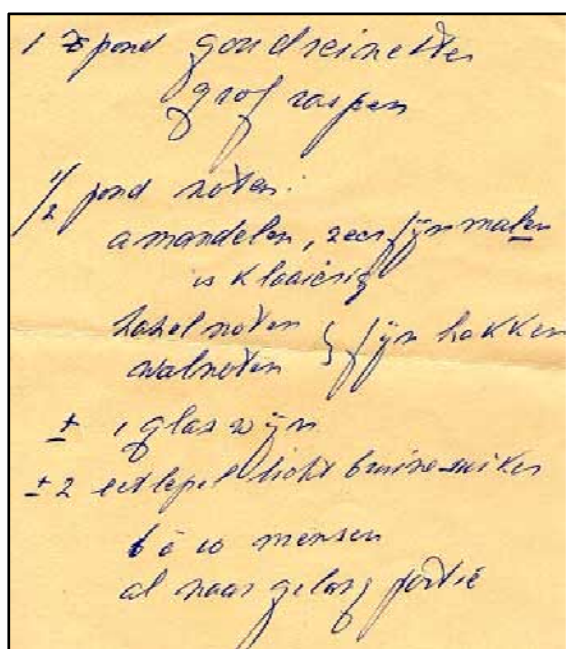
en dat proces is nog steeds gaande – om een veelomvattende website te kunnen bouwen.

De site is voor privégebruik. Als privépersonen en/of organisaties gegevens uit 'JoodsZwolle' wensen te gebruiken, moeten zij daarvoor wel eerst schriftelijk toestemming vragen via de rubriek 'Contact' op de website. (*4)

Voor niet-Joden is het gezin dan misschien wel de hoeksteen van de samenleving, voor Joden is dat zeker zo, maar zij hebben het dan over misjpoge. Misjpoge gaat via het Jiddisch terug op het Hebreeuwse misjpacha, dat 'familie' betekent. Misjpoge is meer dan alleen het gezin of de familie, want dit woord wordt ook gebruikt voor medejoden, als groep van bij elkaar horende mensen, dus eigenlijk een soort clan. Mirjam en ook haar broer Max herinneren zich heel goed de eerste gevoelens van 'Jiddischkeit' die ze al op jonge leeftijd, ook via dat bevriende echtpaar van hun ouders, hadden meekregen.

Al die genoemde personen zijn of in Zwolle geboren, of in Zwolle komen wonen, of ze hebben voor een lange of korte periode in Zwolle gewoond in verband met hun werk voor de Joodse gemeenschap. 'Zwolse Joden' en hun partners worden in de website opgenomen als ze volgens de halacha (*5) 'Joods' zijn. En 'Jood' is iemand die een Joodse (biologische) moeder heeft. Echter in sommige gevallen zijn ook niet-Joodse partners

Loopt het water u ook al in de mond bij de gedachte aan al die namen: 'koegel met peren', 'gremsjelijes', honingcake, ? De moeder van Mirjam Kan, Olly Kan-Kok heeft in de loop der jaren allerlei recepten verzameld, die ze destijds kreeg van Joodse vrouwen en mannen die in Zwolle woonden of aan hen verwant waren. Olly bewaarde de recepten in een ringband en stelde deze met plezier beschikbaar voor de website 'JoodsZwolle'. Wat te denken van 'charousjes'? Mirjam schrijft hier: “We denken dat het volgende recept, handgeschreven door Harry Kan [haar vader], oorspronkelijk van Netje van der Sluis was. Hier een recept van charoset ('charousjes'), een speciaal gerecht dat tijdens de Seideravond (Pesach) wordt geserveerd. Lang geleden kwamen een aantal Joodse vrouwen bij elkaar in de keuken van Netje van der Sluis en tezamen bereidden ze de culinaire kant van de Seideravond voor.”

“Maar goed, terug naar de misjpoge. Heel vaak hoor je, zeker in Joodse kringen: 'de hele misjpoge' voor ‘alles en iedereen’. Een andere bekende uitdrukking is: mazzel en brooche voor de hele misjpoge. We komen deze zegswijze bijvoorbeeld tegen in een smartlap waarmee Rika Jansen, beter bekend als Zwarte Riek, in 1964 een grote hit had, ‘Amsterdam huilt’:

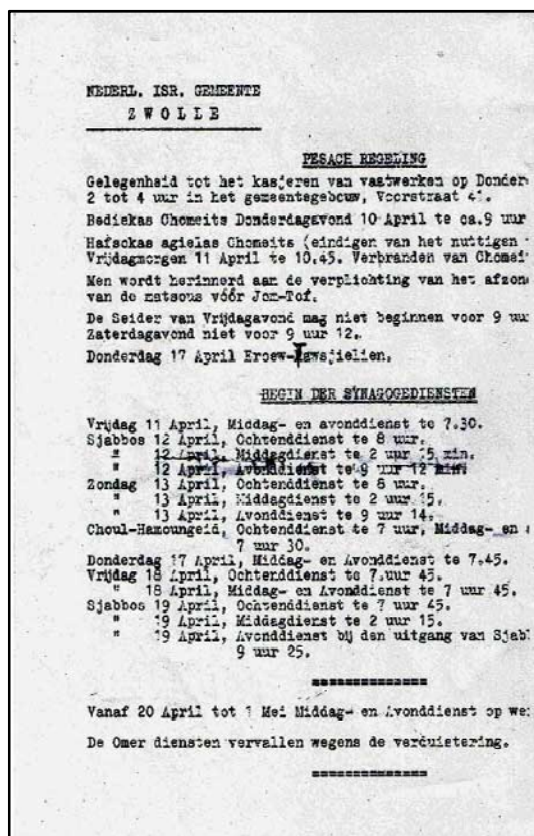
Fluistert hij: mazzel en brooche voor de hele misjpoge (3x)"

Een 'brooche' is het Jiddisch voor een 'beracha' dat, naast een zegenspreuk in de vorm van een gebed, ook een zegenwens of lofzegging kan betekenen. Zo kan dus een brooche ook een persoonlijke zegenwens zijn voor het welslagen van de website 'JoodsZwolle'. Ja, mazzel en brooche voor de hele Zwolse misjpoge, m.a.w. veel geluk en een zegen voor alles en iedereen in de Joodse gemeenschap van Zwolle!

Niet-Joden vragen weleens naar familierelaties: "Ben jij soms familie van?" Maar onder Joden is deze zogenoemde 'misjpogologie' uitgegroeid tot een nationale sport. Altijd moet er, bij een eerste ontmoeting, even worden vastgesteld of je soms familie bent van - en dan volgt de naam van iemand. De website 'JoodsZwolle', met de alfabetisch opgezette rubriek met familienamen, kan voor deze 'misjpogologie' goede diensten bewijzen.

Wie het woord 'misj pogologie' heeft verzonnen is niet bekend, maar we vinden het al in 1957 in het werk van Meyer Sluyser. Zeker bij een zakelijk verschil van mening of bij een familievete is het goed te weten 'hoe de hazen lopen', omdat zoiets al snel een zaak van de gehele mispoge wordt. Meyer Sluyser schrijft dan ook: "Mede om die reden is het voor iedereen gewenst precies te weten hoe de familierelaties van iedereen in elkaar gedraaid zijn. Zeggen ze schertsend: 'We beoefenen de wetenschap der misj pogologie.'" (*7)

Een interessante ontdekking - vond ik zelf - was een blad met informatie uit 1941 omtrent de voorbereiding van Pesach. Het 'document' komt uit het bezit van Riek Levie - in Zwolle geboren.

Bron: Riek Levie

in 1953 naar Israël geëmigreerd – die nu in Ramat Gan woont. Hierop staat o.a. te lezen: “Donderdag 17 april Eroew-tawsjielien.” Ik had geen idee wat dat zinnetje voor de Zwolse misjpoge had betekend. Maar internet biedt uitkomst. (*8)

Letterlijk betekent 'eroew tawsjielien': 'vermenging van gekookte spijzen'. Het is een handeling waardoor op een halachische feestdag die op vrijdag valt, de sjabbatmaaltijd toch kan worden voorbereid. Een manier om op een feestdag - een jom tov, zoals met de dagen van Pesach - toch eten te kunnen koken voor de sjabbat. Immers op een feestdag is het niet toegestaan om werk te doen voor de daaropvolgende dag. Dit verbod wordt nu met een 'eroew tawsjielien' omzeild. De eroew tawsjielien bestaat uit twee voedselproducten, een gekookt product en een broodproduct - bijvoorbeeld matze. Voor het gekookte product wordt vaak een ei gebruikt. Het ei en de matze worden in een keukenkastje gelegd, nadat er eerst een zegen over uitgesproken is, gevolgd door een verklaring in het Aramees - krachtens dewelke dit alles rond het begin maken met het koken, is toegestaan - waarmee men het tot 'eroew tawsjielien' verklaart. Deze procedure moet op de dag voor jom tov gedaan worden, dus in dit geval op donderdag 17 april 1941.

Op diverse plaatsen in de website 'JoodsZwolle' verraden stijl en spelling het vertrek van Mirjam uit Nederland, nu bijna 40 jaar geleden. Zo schrijft ze zelf: “Mirjam emigreerde naar Israël in juli 1975 en leeft daar tot op heden.” Maar soms zijn het ook 'gewoon' slordigheden, die voorkomen hadden kunnen worden, zoals bv. de spelling van 'Shabbat', 'Shabbath', 'Sabbath-diensten', naast sjabbatdienst en 'synagogue' naast synagoge.

Opvallend is soms ook het gebruik van de term: 'Joodse mensen' in plaats van Joden. We zien dit bv. bij de bespreking van de familie Luteraan en in de rubriek oude recepten. Het NRC Stijlboek zegt daarover: “We schrijven niet Joodse mensen (of Marokkaanse mensen, Turkse mensen enzovoorts), maar Joden, [.....]. Joodse mensen is een eufemisme. Het wordt gebruikt door mensen die vinden dat kortweg Jood een negatieve of harde bijklank heeft, vooral vanwege associaties met de Tweede Wereldoorlog.”

Met name in de rubriek 'Families' is heel wat interessante, goed gedocumenteerde informatie bijeengebracht, uiteraard over de ter sprake gebrachte familie zelf, maar ook over allerlei andere zaken met betrekking tot het Joods leven. Ik wil hiervan een aantal voorbeelden geven en ze kort beschrijven. Tenslotte licht ik er nog één familiegeschiedenis uit, nl. die van de echtgenoot van 'Klazien uit Zalk', de heer Sam Rotstein.

Aron Frank was in Zwolle vanaf 1 januari 1890 aangesteld als secretaris der Israëlitische gemeente en ook als voorzanger (chazan) en godsdienstleraar. Hij was in 1892 getrouwd en ging toen in de Kamperstraat wonen. Hij overleed op 28 januari 1928. De grafsteen op het graf van Aron Frank op de Joodse begraafplaats aan het voormalige Jodendijkje, langs de Willemsvaart, is helaas kwijtgeraakt: vernield in de oorlog of gebroken bij het overhevelen van de graven naar de nieuwe begraafplaats aan de Watersteeg - nu de Kuyterhuislaan geheten. In de jaren '80 werd immers de oude Joodse begraafplaats aan de Willemsvaart onder rabbinaal toezicht geruimd. Van de grafsteen van Aron Frank is nog wel een foto bewaard gebleven.

Bij de familienaam **Keizer-Davidson**: Rubertus van Zuiden besneed alle Keizer-zonen en noteerde dat in het 'Besnijdenisregister van Overijssel'. Een foto van die pagina's uit het Besnijdenisregister is bij deze familienaam opgenomen. De eerste besnijdenis was op 20 januari 1899.

Nannie Pinas [familie Anholt-Pinas], die geen Hebreeuws of Jiddisch sprak, was in 1948 vlak voor de oprichting van de Joodse staat Palestina binnengekomen met een binnengesmokkeld kind, dat op haar paspoort stond bijgeschreven als haar kleinkind. Ze zat een keer in Tel Aviv op een bank in de Allenbystraat op haar zoon Louki te wachten, toen een onbekende man naast haar kwam zitten. “De man sprak Jiddisch tegen haar en Nannie zei maar 'jao' (wat zowel in het Zwols als in het Jiddisch 'ja' betekent) op alles. Op een gegeven moment legde de vreemde man zijn arm om Nannies schouders, nadat hij haar in het Jiddisch gevraagd had of ze met hem wilde trouwen (“willst de gassene hoben mit mir?”) en Nannie ook daar 'jao' op geantwoord had.”

Samuel (Sam) Rotstein werd in 1920 in een plaatsje dichtbij Leipzig geboren. Zijn vader kwam uit Litouwen en zijn moeder was een Poolse. Zijn broertje Hermann Leon werd zes jaar later geboren en in 1929 verhuisde het gezin naar Bitterfeld. Sam, die voor loodgieter had geleerd en lid was van de Zionistische Beweging, ging in 1938 'op boerderijkamp' ter voorbereiding op zijn emigratie naar Palestina. Tijdens de Kristallnacht - 9 november 1938 - werd hij, samen met nog 30 anderen, gevangen genomen. Met hulp van de Zionistische Beweging kwam hij een tijd later weer vrij en werd naar Nederland gebracht. Zijn broertje vertrok in 1938 met één van de 'Kindertransporten' (*9) naar Engeland en overleefde op die manier de oorlog. Na zijn aankomst in Nederland heeft Sam op verschillende adressen gewoond, maar dook tenslotte onder in Zalk. Hij leerde daar zijn toekomstige vrouw Klaasje van den Brink kennen – later landelijk bekend met haar kruiden en wetenswaardigheden van vroeger. Ze trouwden in 1946 en kregen twee dochters. Sam leefde in Zalk een vrij teruggetrokken leven, was druk met zijn werk en zijn grote tuin. Na zijn vervroegd pensioen begin jaren '80, begon het Joodse leven in Zwolle steeds meer vorm voor hem te krijgen en nam hij steeds vaker deel aan Joodse activiteiten, zoals ook de diensten in Sjoel. Hij moest er zijn omdat hij bang was dat er anders geen minjan zou zijn – het minimum van tien volwassen Joodse mannen,

benodigd voor een volledige dienst. Gedurende de laatste jaren van zijn leven was het Sam die op sjabbatochtenden na de dienst de kiddoesj – de zegenspreuk over de wijn – uitsprak. Op 17 december 1996 kreeg hij zelfs de eer om 'Gefatter' – het vasthouden van het kind - te zijn bij de 'briet mila', de besnijdenis, van de acht dagen oude Tomer Aalderink. In Sjoel was hij Joods met de andere Joden, thuis in Zalk leefde hij met zijn gezin een leven vrij van Joodse gebruiken en rituelen. Uiteindelijk is Sam in 2005, na het overlijden van Klaasje, in Hattem gaan wonen in het zorgcentrum 'Hof van Blom'. Op 13 juni 2007 is hij in Hattem overleden. Tot op het laatst hebben Margo en Edwin Ketelaar hem daar in Hattem opgehaald voor de diensten in Sjoel.

Wie bereid is de typografische en stilistische onvolkomenheden in de tekst voor lief te nemen, kan veel plezier beleven aan het rondsnoffen op de website 'JoodsZwolle', waarbij de wederwaardigheden van de Zwolse misjpoeg, voor het eerst op deze positieve wijze, op de kaart zijn gezet.

Noten en bronnen

- (*1) Shoah betekent 'vernietiging'
- (*2) <http://www.joodswolle.nl>
- (*3) Meyer Sluysers, 'Voordat ik het vergeet', pag.11, N.V. Het Parool - Amsterdam 1957
- (*4) Contact met Mirjam Kan ook via info@joodswolle.nl
- (*5) Halacha, dat is de Joodse wet
- (*6) Het artikel staat in 'Benjamin' nr. 76 pag. 21 - juli 2009
- (*7) Meyer Sluysers, 'Voordat ik het vergeet', pag. 32/33
- (*8) <http://www.sofeer.nl> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Eroew>
- (*9) Tienduizend Joodse kinderen vluchtten voor en na de Kristallnacht, zonder hun ouders vanuit Nazi-Duitsland, Oostenrijk, Polen en Tsjecho-Slowakije via Hoek van Holland naar het veilige Engeland. Deze reddingsoperatie werd bekend onder de naam 'Kindertransport'. Een grote organisatrice ervan was 'tante Truus' Wijsmuller-Meijer.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.J. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 juli 2014. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Abonnementen en jaargangen lopen per cursusjaar (september t/m juli). Opzeggingen zijn alleen mogelijk m.i.v. een nieuwe jaargang.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Peter van 't Riet. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).